

ПЕРКО ВОЛИНОВИЋ, ТИТОГРАД

ПОГЛЕДИ ВАЛТАЗАРА БОГИШИЋА НА СТРУКТУРУ
ЦРНОГОРСКОГ ДРУШТВА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ
XIX ВИЈЕКА

До почетка прошлог вијека о Црној Гори једва да се нешто знало јер није било блиских веза између ње и културних европских народа. Владало је увјерење да се ради о дивљој, неорганизованој, варварској земљи на периферији турског царства, мада је преко млетачких приморских градова остваривала извјесне везе са Европом.

Живљи интерес показала је Европа за овај простор у XIX вијеку што је било посљедица изукрштаних интереса великих сила (Русије, Аустрије, Француске и Енглеске) које су биле заинтересоване за рјешавање источног питања. У стратешко политичким прорачунима великих сила Црна Гора је могла бити ослонац њихових претензија. Одатле интерес елементарних сазнања о Црној Гори углавном војних о географском положају и становништву. Већина тих извора и свједочанстава приказују Црну Гору и Црногорце сувише једнострано.

Исто тако, дуже вријеме у црногорској историографији доминирала је политичка историја, што је условљавало да се у таквим радовима површно анализирао друштвено-економска структура црногорског друштва. Такође се може запазити да су неке друштвене појаве и догађаји оцјењивани са гледишта новијих мјерила вредновања, односно са становишта савременог вредносног система. Уочљива је и тенденција да истакнутије мјесто добијају идеје, догађаји, личности и слојеви чија је улога у своје време била маргинална, док се потискују личности, слојеви, и покрети који су са становишта *ондашњег* друштва имали важну или доминантну улогу. Због тога је најбитније да се изврши реконструкција друштвене структуре друштва чији је циљ утврђивање *стварног* тока историјских процеса и догађаја, у коме ће

се видјети, „дух времена” који карактерише црногорско друштво.

У историјској науци је прихваћено схватање по коме научник мора полазити од цјелине да би могао дубински проучити поједине сегменте друштвено-економског, политичког и идејног живота и оцијенити њихово функционисање у оквиру цјелине. При томе се мора имати у виду и специфичност црногорског друштва које није класно издиференцирано и гдје није била извршена класна подјела рада. Црногорски сељаци који су чинили цјелокупну структуру становништва били су више изложени нуждама и невољама, а посебно одређеним историјским околностима што је утицало и на специфична обиљежја у њиховом животу. Мора се имати у виду да Црна Гора не представља једну цјелину већ да се племенска обиљежја разликују, а од 1878. године, услед територијалног проширења, структура црногорског друштва се знатно мијења.

До појаве дјела Валтазара Богишића Црногорци су приказивани површно, најчешће са туристичких путовања, са доста субјективизма. Неки аутори су их приказивали са епским надањућем, а неки са непознавањем и пристрасношћу. Први су их приказивали идеализовано као епске јунаке с токама и убојним џефердарима (тако су их и неки сликари идеализовали), а други су их приказивали у негативном свјетлу, као урођенике, лијене и прљаве људе, похлепне на новац. Рјеђи су били они који су се предано удубљивали у цјелокупну структуру црногорског друштва као што су то урадили Вук Караџић и Валтазар Богишић.

Чини ми се умјесним на овом мјесту набројити само оне најкарактеристичније описе структуре црногорског друштва до појаве Богишићева дјела. Из различитих побуда Црну Гору су посјетили, у првој половини XIX вијека, многи страни путници и оставили занимљива свједочанства о Црној Гори из којих се види дјелимично и структура црногорског друштва.

Једно од таквих свједочанстава је пуковника Вијале који је био гувернер Которске области, а имао је и друге државничке функције у доба Наполеонове Илирије. Он је посјетио Црну Гору и написао путописну историјско-политичку књигу о Црној Гори. Није могао да се бави озбиљнијим истраживачким радом, али књига превазилази путописну прозу и у њој се анализирају многе друштвене појаве, живот и односи на црногорском селу. Сличну књигу написао је Анри Делари, која је објављена у Паризу 1862. године, а француски научник Франсоа Ленорман је послје посјете Црној Гори 1865. године објавио радове из њене прошлости и књигу Турци и Црногорци, која је објављена у Паризу 1866. године.¹

¹ Три Француза о Црној Гори (Виала, Делари, Лењорман, предговор написао, превео и протумачио проф. Андрија В. Лаиновић) Цетиње, 1949.

Многи руски чиновници и изасланици који су долазили у Црну Гору оставили су значајне изворе и за проучавање црногорског друштва. Међу најзначајније стране истраживаче, посебно из области историје и географије, спада руски научник Павле Ровински.²

Од познатијих извањаца значајне радове оставили су они који су се повремено или дуже бавили у Црној Гори. Тако је Медаковић објавио 1860. године књигу *Живот и обичаји Црногораца*. Он је доста пажљиво анализирао живот на селу, описујући велику материјалну оскудицу, али се није удубљивао и упуштао у анализу друштвених односа, а сувише романтичарски и идеализовано пише о вјерским осјећањима и побожности Црногораца.³

Радови Сима Милутиновића су од значаја иако у њима доминира политичка историја и романтичарски приступ. Он је знао да портретише морални и духовни профил црногорског човјека.⁴ Међутим, радови Нићифора Дучића имају више вредности јер је дуже боравио у Црној Гори и реалније приказао шкрту црногорску стварност.

Извањац Љубомир Ненадовић је спадао у ред добрих познавалаца црногорских прилика и дуже у њој боравио, али његово литерарно дјело само дјелимично додирује структуре црногорског друштва.

Свакако да је изучавање црногорског друштва незаобилазно дјело Вука Караџића. Његова књига *Црна Гора и Црногорци* објављена је прво на њемачком језику 1837. године. Његово дјело као извор за изучавање црногорског друштва је незаобилазни извор.⁵

Од домаћих интелектуалаца, незаобилазно је дјело Марка Миљанова (1833—1901) који је оставио значајно дјело о животу својих савременика. Од домаћих интелектуалаца за изучавање црногорског друштва посебан значај има стваралаштво владике Василија Петровића, Петра I и Петра II Петровића Његоша.⁶

Свакако да је Валтазару Богишићу његова ерудиција омогућавала да се упозна са свим важнијим дјелима објављеним о Црној Гори, иако је тешко тврдити колико их је познавао и користио у свом раду. У његовим истраживањима структуре црногорског друштва та дјела су могла бити полазна основа, иако је његов методолошки поступак био изграђен на другим основама.

² Павле Ровинский, Черногория, I, II, III, С, Петербург, 1881—1915.

³ В. М. Г. Медаковић, *Живот и обичаји Црногораца*, Нови Сад, 1860.

⁴ Сима Милутиновић, *Историја Црне Горе од искона до најновијег времена*, Београд, 1935.

⁵ Вук Стеф. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, Београд, 1953

⁶ У другој половини XIX вијека постепено сазријева црногорска интелигенција која ће развијати зачетке научне мисли. Перко Војновић, *Црногорска интелигенција*, (књига се налази у штампи).

Појава Валтазара Богишића у другој половини XIX вијека означава нови период научног приступа у изучавању црногорског друштва, посебно његове друштвене структуре. Када се желе анализирати погледи Валтазара Богишића на структуру црногорског друштва, онда то подразумијева не само интерпретацију његових погледа, већ и њихову научну утемељеност. Наравно, субјективни идеолошки погледи Богишића за овакав приступ нијесу од битног значаја.

Валтазар Богишић (1834—1908)¹ прије доласка у Црну Гору, у својим предавањима на универзитету у Одеси већ разматра економску и друштвену структуру појединих словенских народа и изграђује основно методолошко полазиште. У рукописима предавања Богишић разматра економски живот Словена и закључује: „Најновија мишљења сматрају да без проучавања економског живота немогуће је разумијевање појединих правних установа, а још мање разумијевање историје права у њеној цјелини. Иако се не можемо сложити потпуно с овим мишљењем, ипак морамо признати да је ту прави основ правног живота. Дакле, без познавања економског живота Словена, проучавање њихове правне историје била би проста дангуба”.⁷ Из овога се да закључити да је Богишић полазио од марксистичког схватања да *друштвено биће одређује друштвену свијест*. Иако се са тим, као што се види, није интимно слагао, међутим, у својим научним истраживањима он га је у потпуности прихватио.

У својим истраживањима Богишић је полазио од схватања да треба разматрати све чиниоце који утичу на живот народа као територијалне, климатске, етничке, психолошке, социјалне, политичке и друге односе, па тек онда, на основу свега тога прићи изучавању система историје словенских права⁸. Такав приступ евидентан је и у његовом изучавању приватног живота у Црној Гори.

Цјелокупни систем обраде историје словенских права Богишић је, у својим предавањима на Одеском универзитету, усмјерио у правцу научног образложења признања сељака као основе словенских држава, које су се развијале кроз општину и задругу, да би се сачувао карактер колективног живота, који је битна словенска особина. Такво полазиште се да објаснити чињеницом што је Богишић посматрао руско друштво у вријеме када је капитализам тек продирао. Тај став је потенцирао и кад је дошао у Црну Гору гдје капитализам није допро ни десетинама година касније. Међутим, када је дошао у Црну Гору, наишао је само на трагове породичне задруге, пошто су формирана братства и племена. У центру његове пажње биће породица како индивидуална,

⁷ Богишићев архив Цавтат (у даљем тексту БАЦ), XXI, 4—8, стр. 139—193, (1870).

⁸ В. Богишић, О научной разботки истории славянского права, С. Петербург 1870, 19—20.

тако и колективна. Богишићеви погледи на структуру црногорског друштва могу се подијелити у два периода.

Богишић је дошао на позив књаза Николе у Црну Гору и први пут боравио од 1873. до 1875. године. Развио је широку дјелатност на прикупљању грађе, писаних извора, усмених казивања „параметара” и на својим путовањима непосредно биљежио своја запажања. Потом је отишао у Париз да би проучавао правну литературу и европско законодавство.⁹ За вријеме првог боравка у Црној Гори Богишић је направио упитник за анкету о црногорским правним обичајима који садржи називе питања на 20 означених група, а у центру пажње је била породица.

Богишићев рад *Државно право* написан је 1873. године и потиче из првих мјесеци рада у Црној Гори. Тај рад је значајан за изучавање структуре црногорског друштва и садржи следећа поглавља:

1. Глава државе
2. Централна управа
3. Финансије
4. Војна организација
 5. Различне струке централне управе
 6. Политичко раздјелење Црне Горе.¹⁰

У рукопису се подробије него и у једном раду раније анализира структура црногорске државе. Богишић констатује чињеницу да у Црној Гори нема ни једног града. Црногорци су живјели по селима погодним за борбу против Турака, зато се нијесу могли спустити у равнине и формирати градове. Држава се сматра независном.

На челу државе је књаз и сенат, које он назива „глава државе”. Потом он анализира војну организацију и различите „учевне” струке: школе са 50 учитеља, а потом оснивање телеграфа и санитетску струку са 3 љекара. Детаљније анализира црногорско свештенство (око 200 свештеника) и њихов друштвени положај. У овом раду се сељаштво не анализира, јер ће то бити предмет пажње у његовим посебним радовима, о којима ћу касније нешто више рећи. И у овом Богишићевом раду види се почетак пирамидалне структуре црногорског друштва иако још увијек није дошло до класне диференцијације.

Он у свом раду запажа да се издваја један како и сам каже *главарски* слој, кога сачињавају племенске и друге старјешине: војводе, сердари, кнезови и барјактари. *Сердара* има девет, вој-

⁹ Нико С. Мартиновић, *Валтазар Богишић, I, Историја кодификације црногорског имовинског права*, Цетиње, 1958, 72.

¹⁰ Овај рукопис је објавио С. Боровски под насловом: *Попис државног уређења Црне Горе из године 1873. Записи XXI, Цетиње, 1939, 273—286.* Рукопис се налази у БАЦ, XVI, 38.

вода петнаест, кнезова има у сваком племену по један (а у Це-клину два), док *барјактара* у сваком племену има од један до три. Као што се види из ових података главарски слој није био бројан, а ни материјално и друштвено јако издвојен: „Ни један од овијех старјешина нити има какве плате или одређеног прихода, нити најмање какве власти над другијем Црногорцима”. Међутим, њихов друштвени углед постепено ће их издвајати и у материјалном и у друштвеном погледу, што је запазио и изразио Валтазар Богишић.¹¹

III

Још 1866. године Валтазар Богишић је израдио анкету од 352 питања, а 1870. године, одлазећи на Кавказ, од око 1000 питања. Анкета о Црној Гори садржавала је око 2000 питања садржаних у 20 посебних поглавља. У литератури се сусреће мишљење да је своју анкету правио у Црној Гори. Из текста анкете се види да је један дио анкете већ био раније формулисан.¹² Одговоре на анкету су давали најугледнији људи познаваоци народног живота (паметари). Међутим, из текста се види да је њиховим одговорима Богишић додавао и своје коментаре и оцјене, на основу стечених сазнања и непосредног увида и сазнања стечених посматрањем на лицу мјеста.

За анализу схватања из првог периода проучавања структуре црногорског друштва значајан је посебни рад које је С. Боровски објавио под насловом *Економски одношаји у Црној Гори*, као Богишићеве биљешке из 1873. године.¹³ Један дио анкете о правним обичајима сврстан је у посебну групу под насловом *О друштвено-економском уређењу Црне Горе*, али у Богишићевом архиву у Цавтату није сачуван цјелокупан план обраде овог питања, као ни постављена питања. Сачувана су 23 одговора из којих се види једним дијелом, друштвено-економска структура црногорског друштва. Текст садржи детаљнији опис о бављењу земљорадњом, сточарством, пчеларством и вртларством, што неће бити предмет пажње овог текста, него само уводни дио гдје се каже: „Готово искључиво занат Црногораца је *земаљски рад* са гранама, које обично уз то бивају и од којих је држање стоке најглавније. У осталом, држање стоке није нимало мање важно од земаљског рада”.¹⁴ Дакле, основно и главно занимање Црно-

¹¹ Валтазар Богишић, *Државно право*, БАЦ, XVI, 38, 83. Сви подаци у овом раду односе се на територију старе Црне Горе.

¹² То се да закључити из дијела анкете Разреди и слојеви народа у Црној Гори, гдје постоји десет питања о робовима иако у Црној Гори није постојала институција робства.

¹³ Текст је објавио С. Боровски под насловом *Економски одношаји у Црној Гори* (Богишићеве белешке из године 1873), Записи књ. XX, 1938, 270—278.

¹⁴ БАЦ, XVI, 30, 1

раца је „земаљски рад (земљорадња) и „држање стоке” (сточарство). Уз напомену да људи држе „још и челе”. Даље се констатује да има неколико људи који се баве трговином, али им је то узгредно занимање „јер без земље нема ниједан, осим странаца”. Занатлија нема ни једног Црногорца, него су то „загранични људи”. Тек у новије вријеме, каже се даље, влада је једва „нагнала” дјецу од „најгорих немалаца” (сиротиње) у фабрику пушака на Ријеци, а исто је било са „музикашима” на Цетињу. Само крчмара има Црногораца, највише по пазарима, али бива и по селима, а има их и попова (поп Васо и Видак на Цетињу).

Из овог краћег наведеног текста јасно се види занимање и професионална структура црногорског становништва јер је у посебном раду, који је цитиран, анализирао централну управу државе. Међутим, у овом раду Богишићу је предмет пажње само економска страна живота, а друштвену структуру анализира у посебном раду који је објавио С. Боровски под насловом *Разреди и слојеви народа у Црној Гори*, као биљешку из 1873. године¹⁵ У овом раду Богишић анализира и разматра карактер група и слојева и њихов међусобни однос.

Читава ова анкета има 31 питање и одговор, а од тога се 10 питања односи на положај робова и на та питања је одговор „нема тога”. Из текста се види да је поред извјестиоца на постављена питања давао мишљење и коментар сам Богишић¹⁶. Овај текст је најдрагоцјенији прилог за проучавање структуре црногорског друштва у другој половини XIX вијека, до 1878. године.

Израз *разреди и слојеви* није прецизно дефинисан и из самог текста се да закључити да су то само синоним за један исти појам. На почетку текста се каже: „Разреди бивају, тј. није то определијелено тврдо, непоколебиво, него у кућама које главарају и ради тога што су јаке, и ради броја задругара и људи су поменинути, и јунаци у њима рађали, тад не само домаћин те куће него и сва кућа и гдјегођ и васколик род одликује се међу народом”¹⁷ Дакле, *разреди* постоје, али не чврсто и непоколебљиво већ извјестилац наводи да се разлике јављају због различитих чинилаца и он их набраја овим редом: многобројност и јачина брат-

¹⁵ Текст је објавио С. Боровски под насловом *Разреди и слојеви народа у Црној Гори* (белешка из године 1873), Записи, бр. XXI, Цетиње, 1938. — Текст Боровског је дат без имало критичког односа како је то уобичајно приликом објављивања историјских извора. Текст је еквивизиран, поједини изрази преведени, извјесни дио сажиман, неке ријечи додаване. Боље критичко издање се може наћи у тексту који је за штампу приредио Томица Никчевић у књизи Валтазар Богишић, *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији*, приредио Т. Никчевић, Титоград, 1984.

¹⁶ Сачувани рукопис под насловом *Разреди и слојеви народа* је проведен само на територији Црне Горе, налази се у Богишићевом Архиву у Цавтату (БАЦ, XVI, 29) Састоји се из 5 листова канцеларијског формата, писан ћирилицом властитом руком Богишића.

¹⁷ Исто, 1.

ства и задруге, памет и јунаштво, што их одликује од других у народу. Такве куће зову се јачица. Осим та три „елемента”, наводи се и следећи — богатство, и то у „новије вријеме”, и посебно у Катунској нахији која је ближа Боке гдје су паметнији преотељи „мах” у цијелом племену (напр. Матановић Вицковићима). Главарска кућа не може бити сиромашна, јер доноси собом неке користи, а и бројна је. Пети елеменат је сој, а шести — смјелост и карактерност, што подразумијева да се никога не плаши и да што обећа изврши.

Дакле, подјела црногорског друштва на разреде није на основу материјалног богатства које је тек тада почело да долази до изражаја. Тако су се у племенима одликовало 4—5 кућа. У Пиперима Поповићи, Божовићи, Пулевићи, Вучинићи и Пилетићи.

Посебан углед уживала је кућа Петровића из које су бирани владике и Радоњића који су били супарници Петровића. Велики углед уживали су Вукотићи, као и Пламенци у Црмници, Бошковићи у Бјелопавлићима, Мартиновићи у Бајицама, док су у Цеклину Ђурашковиће потиснули Јовићевићи и Пејовићи.

Друга подјела у народу је на „праве племенике” и поселице. Сви племеници по крви макар били и најгори држе се да су нешто више од поселица. Поселице се дијеле на „лужане”, који су старосједеоци, и позније досељене — „ускоке”.

Најпослије има један слој људи, који се држе за најнижу „фелу”, а то су цигани. Њих има по 2—3 куће у сваком селу, а има их свега око 200 кућа.

У даљем тексту се анализира однос јачице и нејачице и наводи примјере како је било тешко обуздати јачицу да врши насиље над нејачицом. Нејачица има иста права као и други, само се прибојава јачице. Цигани неће бити примљени у старјешинство, али ће бити заштићени од напасти као и други. Што добију њихово је. Кад се комунице дијеле сви добију једнако. Циганину, који се ту родио и живи, даће се дио као и главару. Циганин може купити некретнину као и сваки други. Јачица је штитила нејачицу, па о подјармљивању, лукавству и насиљу „нема ни говора”. Међутим, Божић је пропратио ово и својим коментаром: „Племенски је живот анархичан те је јачи вазда притјешњавао слабијега. Тада се међу јачицом налазило људи „састрадателних” у јачици, који су знали да бране и помажу нејачицу како би укротили јачицу да не чини слабијему зло. Тада су се сви нејачи обраћали ономе паметнијему и праведнијему јачему „да их брани од самовоље друге јачице”.¹⁸

Из читавог текста се види да јачица не заснива своју моћ над нејачицом из материјалног преимућства. Одатле се *права јачице* (главарског слоја) огледају највише у почастима које се са-

¹⁸ Исто, Одговор на питање под бр. 4.

стоје у томе да сједе на боља мјеста, да му се да прва чаша, да му се учини пажња и услуга и да се пажљиво саслуша. Изузев бољег одијела и оружја није било других разлика, што све упућује на закључак да су у то вријеме материјалне разлике биле врло мале. Нејачица је правно једнака са јачицом. Сви слојеви имају право ступања у међусобне родбинске везе, али постоји друштвено схватање да се те везе успостављају по принципу равни с равним, тј. бољи са бољима.

Сви слојеви имају иста имовинска права. У Црној Гори нема државне земље, јер је сва земља племенска, братственичка, сеоска, задружна и лична.

Главарске титуле (војвода, сердар, кнез) су наследне и по правилу прелазе са оца на сина или ближег рођака. Међу главарским кућама увијек је старија она у којој је сердар или војвода. На крају каже да су сердар и војвода празне титуле кад њихови носиоци не би имали неку другу службу. Тешко је било из нејачице стећи неку главарску титулу.

Из читавог овог текста се види да су слојеви у црногорском друштву израли из племенске организације. У специфичним условима ослободилачке борбе главарски слој (јачица) израста по заслуги чувања братственичке и племенске заједнице. Кад се почела конституисати црногорска држава, када се знатно проширила 1878. године, почињу брже продирати капиталистички односи, почиње племенско раслојавање на економској, имовинској основи и тада се мијења структура црногорског друштва, што је запазио и Валтазар Богишић.

Када је Богишић поново дошао у Црну Гору 1893. године и као министар правде остао до 1897. године, свој боравак у Црној Гори искористио је да даље продуби своја сазнања о прошлости Црне Горе, правном и друштвеном животу. Он је тада имао прилике да посматра црногорско друштво у развоју. Интересантна су питања и проучавање племена, племенских комуница, однос јачице и нејачице, као и низ занимљивих запажања о структури друштва. Он је оставио огромну грађу која одсликава једну епоху са њеном базом и друштвеним односима и институцијама. Послије 1878. године Црна Гора је скоро двоструко проширила своју територију и измијенила друштвену структуру коју је запазио и изразио Валтазар Богишић, али то неће бити предмет посебне анализе у овом раду, већ само краћи осврт на тај дио Богишићевог рада.

Богишић је у разматрању друштвене структуре у Црној Гори полазило од датих историјских услова, с циљем да истражи и објасни њехову историјску и друштвено-правну стварност. Он је примијетио радикалне промјене које су настале у Црној Гори послје 1878. године, јер до тада „у економском обзир у земљи није отприје бивало него једна врста пучанства, које кад није било забављено ратом, оно се, тј. сав народ бавио земљо-

радњом”.¹⁹ Наравно, овдје се подразумева да се само један мањи број административно-управног чиновништва није ни могао бавити земљорадњом.

Богишић даље наводи да су проширењем територије 1878. године Црној Гори припале и вароши чије се становништво бави занаством и трговином, као и што се један приобални дио становништва бави поморством. У вјерском погледу има католичких и муслиманских примјеса. Све је то утицало и на структуру црногорског друштва: „Прије свако је своје земље обрађивао лично. Сад има неколико ималаца земље, као и у западним државама, земље којих обрађују други радници под различитим условима”.²⁰

Богишић каже да би била увреда за црногорске сељаке ако би се упоређивали са сељацима Западне Европе, који су притиснути дуговјечним ропством и другим невољама. „Наш је сељак рођен аристократ међу сељацима.” Мислим да је ова оцјена дјелимично тачна, јер се, поред правне слободе и једнакости, мора водити рачуна о шкртој црногорској стварности, о великој немаштини и оскудици црногорског сељака, у којој се тешко могао „понашати и изгледати” као „аристократ”.

Богишић је Црну Гору сувише поједностављено посматрао као последњи слободни остатак средњовјековне српске државе и закључује: „Црна Гора, напротив, овај славни чувар остатака српске слободе против азијатства, није постојала течајем неколико вјекова него готово једино ради рата”.²¹ Иако је црногорска држава настала у ослободилачкој борби против Отоманског царства, то није био фактор „за себе” као покретачка снага јер је ослободилачка борба резултат развитка унутрашњих друштвених противурјечности, а Црна Гора је опстајала и опстоји и кад више није водила ослободилачке ратове против Турака.

Описујући становништво Црне Горе Богишић је закључио: „Цијело је становништво племена српског, говоре једним и истим језиком и сви су православне и источне вјере. По негдје међу Црногорцима може се наћи по који Циганин, који се бави ковачлуком, но су и они србизирани”.²² Богишић је ово мишљење могао изграђивати на основу званичних докумената, као што је Данилов законик, и схватања из оног времена.

¹⁹ Валтазар Богишић, *Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори*, за штампу приредио Т. Никчевић, Београд 1953, 41

²⁰ Исто.

²¹ Исто, 121.

²² Богишић је у тексту написао „кољена српског”, па је прецртао и савио „племена српског”, В. Богишић, *Државно право*, БАЦ, XVI, 38. Недостају странице рукописа (733—809). Богишић не осјећа потребу да укаже на посебност Црногораца, иако ју је он запазио у правном животу. Међутим, посебност у националном смислу тада није ни постојала, па није ни могла бити изражена.

Проширењем Црне Горе 1878. године промијенила се и структура црногорског друштва. У вашрошима је затечено становништво са различитим професијама, као и један број муслиманског и католичког становништва. Ово становништво се разликовало и по менталитету у односу на становништво из старе Црне Горе. Код њих ће доћи до јачег и бржег изражаја демократски утицаји из Србије. Продирање капиталистичких односа у Црну Гору стварају се услови за нову друштвену структуру, а нове идеје продиру и у најзабаченија села.

На крају треба рећи да је закваљујући свестраном научно-истраживачком раду и дугогодишњим историјским стваралачким напорима Валтазара Богишића сачувано, између осталог, драгоценост свједочанство о структури црногорског друштва у једном прелазном периоду из чисто племенског у капиталистичко. То нам насљеђе остаје ка сигурно полазиште одакле се мора кренути у изучавању коријена савремене структуре црногорског друштва.

Perko Vojinović

REGARDS DE VALTAZAR BOGIŠIĆ SUR LA STRUCTURE DE LA SOCIÉTÉ MONTÉNEGRIQUE

R é s u m é

Jusqu'à l'apparition de l'oeuvre de Valtazar Bogišić il n'a été écrit que partiellement, d'une manière plus superficielle que professionnelle et scientifique, sur la structure de la société monténégrine. La venue de Bogišić au Monténégro marque une période d'approche scientifique de ce sujet.

Dans l'ouvrage principal de Bogišić, intitulé «LE DROIT PUBLIC», la structure des organes d'administration du Monténégro est analysée. La structure économique de la société monténégrine est analysée dans l'ouvrage «LES RELATIONS ECONOMIQUES AU MONTENEGRO» de 1873, où la structure professionnelle de la société monténégrine est décrite en détail. Les couches sociales du Monténégro et les relations sociales sont analysées par Bogišić dans son ouvrage: «LES CLASSES ET LES COUCHES DES PEUPLES AU MONTENEGRO». Le texte de cet ouvrage fait clairement apparaître que les couches dans la société monténégrine ont résulté de l'organisation tribale, dans des conditions spécifiques de la lutte pour la libération.

Bogišić a remarqué et exprimé changements dans la structure monténégrine après 1878, lorsque le Monténégro a considérablement augmenté son territoire et sa population. A cette époque, les relations capitalistes commencent à pénétrer plus rapidement, de sorte que la séparation des couches des tribus sur une base économique et des biens de propriété commencent à changer toute la structure sociale.

Grâce à un travail universel de recherches scientifiques, Valtazar Bogišić a sauvegardé, entre autres, un témoignage précieux sur la structure de la société monténégrine dans une période transitoire, d'une société purement tribale à une société capitaliste.

